REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 14 | ISSUE - 2 | NOVEMBER - 2024

संत साहित्याची मूल्यात्मकता : काळाची गरज

प्रा. डॉ. अंजली दत्तात्रय टापरे
तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सेनगाव, ता. सेनगाव जि. हिंगोली.

सारांश:

मराठी साहित्याच्या इतिहासात संत साहित्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत चोखामेळा, संत जनाबाई, संत सोयराबाई, संत मुक्ताबाई, संत बहिणाबाई आदी संतांनी आपल्या साहित्यनिर्मितीतून अध्यात्माबरोबरच मानवी जीवनमूल्यांचा पुरस्कार केला. संत साहित्य हे केवळ भक्तिपर साहित्य नसून त्यामध्ये समता, बंधुता, मानवता, करुणा, सत्य, सदाचार, परोपकार, श्रमप्रतिष्ठा, सहिष्णुता आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या मूल्यांचा अंतर्भाव आहे. वारकरी संतांनी लोकभाषेतून सामान्य माणसापर्यंत विचार पोहोचवला. त्यामुळे संत साहित्याने अध्यात्माचे लोकशाहीकरण करण्याबरोबरच सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य केले. आजच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या, स्पर्धेच्या आणि व्यक्तिकेंद्री जीवनपद्धतीच्या काळात मानवी मूल्यांची गरज अधिक तीव्र झाली आहे. अशा परिस्थितीत संत साहित्याचे मूल्यात्मक्पुनर्वाचन आवश्यक ठरते. प्रस्तुत शोध निबंधात संत साहित्यामधील नैतिक, सामाजिक, मानवी, आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांचा विचार करून समकालीन जीवनातील त्यांची उपयुक्तता स्पष्ट करण्यात आली आहे.

प्रस्तावना:

संत साहित्याच्या सामाजिक आणि नैतिक भूमिकेचे विवेचन करणे. मराठी साहित्याच्या विकासात संत साहित्याचा वाटा मूलभूत स्वरूपाचा आहे. तेराव्या शतकापासून महाराष्ट्रात विकसित झालेल्या भक्तीपरंपरेने धर्म, अध्यात्म आणि समाजजीवन यांच्यातील संबंध नव्याने स्पष्ट केले. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून भगवद्गीतेतील तत्त्वज्ञान लोकभाषेत मांडले. ज्ञानेश्वरी ही वारकरी संप्रदायाच्या विचारपरंपरेतील महत्त्वाची आधाररचना मानली जाते.ज्ञानेश्वरांनंतर नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम यांनी ही परंपरा पुढे नेली. संत एकनाथांनी भक्ती, समाजोद्धार आणि लोकजीवन यांची सांगड घातली. त्यांच्याभारूडांनी विविध सामाजिक स्तरांतील लोकांना आकर्षित करत नैतिक व आध्यात्मिक आशय लोकांपर्यंत पोहोचवला.संत साहित्याचे वैशिष्ट्य असे की ते केवळ ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग सांगत नाही, तर माणसाने माणसाशी कसे वागावे, समाजातील दुर्बल घटकांकडे कोणत्या दृष्टीने पाहावे आणि जीवनामध्ये कोणती मूल्ये जोपासावीत याचेही मार्गदर्शन करते. त्यामुळे संत साहित्याची मूल्यात्मकता आजच्या काळातही महत्त्वाची ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. संत साहित्यामधील प्रमुख जीवनमूल्यांचा शोध घेणे.
2. संत विचारांची समकालीन जीवनातील उपयुक्तता स्पष्ट करणे.
3. नव्या पिढीमध्ये मानवी मूल्यांच्या विकासासाठी संत साहित्याची भूमिका अधोरेखित करणे.
4. संत साहित्याच्या पुनर्वाचनाची आवश्यकता स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ, संत तुकाराम आदींच्या उपलब्ध साहित्याचा तसेच संत साहित्यावरील संदर्भग्रंथ,विश्वकोशीय नोंदी आणि अलीकडील संशोधनलेखांचा आधार घेतला आहे. संत साहित्यामधील मूल्यविचारांचा समकालीन सामाजिक संदर्भात अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संत साहित्याची मूल्यात्मकता:

१ मानवतेचे मूल्य:

संत साहित्याच्या केंद्रस्थानी माणूस आहे. संतांनी ईश्वरभक्तीबरोबरच माणुसकीला महत्त्व दिले. तुकारामांच्या अभंगांमध्ये दुःखी, पीडित आणि वंचित माणसाविषयी सहानुभूती आढळते. त्यामुळे त्यांचे साहित्य केवळ आध्यात्मिक अनुभवन राहता मानवतावादी विचारांचे माध्यम बनते. आधुनिक संशोधनातही संत तुकारामांच्या साहित्यामध्ये नैतिकता,परोपकार, समता आणि सामाजिक जाणीव यांचा ठळक उल्लेख आढळतो.

२ समतेचे मूल्य:

मध्ययुगीन समाजात जातिभेद आणि सामाजिक विषमता तीव्र होती. अशा परिस्थितीत संतांनी भक्तिचा मार्ग सर्वांसाठी खुला केला. वारकरी परंपरेत विविध सामाजिक स्तरांतील संतांचा सहभाग दिसतो. चोखामेळा, जनाबाई, सावता माळी, सेना न्हावी, नरहरी सोनार, सोयराबाई आदी संतांचे साहित्य या व्यापक सामाजिक सहभागाचे उदाहरण आहे. वारकरी संप्रदायातील विचार आणि भावनेबरोबर त्याग, सहिष्णुता व औदार्य यांसारख्या गुणांना महत्त्व होते.

समतेचा हा विचार आजच्या लोकशाही समाजव्यवस्थेतही महत्त्वपूर्ण आहे. जात, वर्ग, लिंग, आर्थिक स्थिती किंवा सामाजिक स्थान यांवर आधारित भेदभाव कमी करण्यासाठी संत साहित्य प्रेरणादायी ठरू शकते.

३ सामाजिक प्रबोधनाचे मूल्य:

संतांनी आपल्या साहित्याचा उपयोग लोकशिक्षणासाठी केला. ज्ञानेश्वरांनी तत्त्वज्ञान लोकभाषेत आणले, एकनाथांनी भारूडासारख्या लोकप्रिय साहित्यप्रकारातून सामाजिक आशय व्यक्त केला; तर तुकारामांनी अभंगातून समाजातील विसंगती,दांभिकता आणि अन्यायावर भाष्य केले.

एकनाथांच्या साहित्यामध्ये 'लोकसंग्रह' आणि 'लोकसेवा' यांना महत्त्व असल्याचे मराठी विश्वकोशातील नोंदीत स्पष्ट होते. त्यामुळे संत साहित्य हे सामाजिक प्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम होते असे म्हणता येते.

४ नैतिक मूल्ये:

सत्य, सदाचार, प्रामाणिकपणा, संयम, परोपकार, क्षमा आणि सहिष्णुता ही संत साहित्याची प्रमुख नैतिक मूल्ये आहेत. भौतिक सुखसुविधांपेक्षा अंतःकरणाची शुद्धता आणि सद्वर्तन यांना संतांनी महत्त्व दिले.

आजच्या काळात भ्रष्टाचार, स्वार्थ, स्पर्धा, उपभोगवाद आणि ताणतणाव यांमुळे नैतिक मूल्यांसमोर आव्हानेनिर्माण झाली आहेत. अशा वेळी संत साहित्य व्यक्तीला आत्मपरीक्षण, संयम आणि सदाचार यांची जाणीव करून देऊ शकते.

५ श्रमप्रतिष्ठा:

संत परंपरेतील अनेक संत विविध व्यवसायांशी संबंधित होते. त्यामुळे श्रमाला कमीपणा नसून तो जीवनाचा सन्माननीय भाग आहे, हा संदेश संत साहित्यामधून व्यक्त होतो. संतांच्या जीवनचरित्रातून व्यवसायाच्या आधारे माणसाचे मूल्य ठरवू नये,तर त्याच्या आचार-विचारांवर त्याचे मूल्यांकन व्हावे असा व्यापक संदेश दिसून येतो.

आजच्या काळात कौशल्याधारित शिक्षण, व्यावसायिक प्रतिष्ठा आणि स्वावलंबन यांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या संदर्भात संत साहित्यामधील श्रमप्रतिष्ठेची संकल्पना उपयुक्त ठरते.

६ स्त्रीविषयक मूल्यदृष्टी:

संत परंपरेत जनाबाई, मुक्ताबाई, सोयराबाई, कान्होपात्रा आणि बहिणाबाई यांसारख्या संत कवयित्रींचे योगदान महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या साहित्यामध्ये भक्तीबरोबर स्त्रीचे अनुभवविश्व, सामाजिक परिस्थिती आणि आत्मभान व्यक्त झाले आहे. वारकरी परंपरेतील स्त्री संतांचे योगदान ही संत साहित्याची समावेशकता दर्शविणारी महत्त्वाची बाब आहे.

आज स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री-सन्मान आणि सामाजिक सहभाग यांचा विचार करताना या साहित्याचे नव्या दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन आवश्यक आहे.

७ बंधुभाव आणि सहिष्णुता:

संतांनी समाजातील विविध घटकांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. वारकरी परंपरेत सामूहिक वारी, भजन, कीर्तन आणि अभंगगायन यांमधून सामूहिकतेची भावना निर्माण झाली. या परंपरेत सर्व स्तरांतील लोकांना सहभागी होण्याची संधी मिळाली.

आज समाजात धार्मिक, जातीय, भाषिक आणि वैचारिक मतभेद वाढताना दिसतात. अशा परिस्थितीत सहिष्णुता, संवाद आणि बंधुभाव या संतविचारांचे पुनर्मूल्यांकन आवश्यक आहे.

आधुनिक काळातील संत साहित्याची उपयुक्तता:

आजचा काळ विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा आहे. माहितीचा प्रचंड विस्तार झाला असला तरी माणसामाणसांतील संवाद, सहानुभूती आणि सामाजिक बांधिलकी यांसमोर नवीन आव्हाने आहेत. डिजिटल माध्यमांमुळे व्यक्ती एकमेकांशी जोडली गेल असली तरी एकाकीपणाची भावना वाढण्याची शक्यता आहे.अशा परिस्थितीत संत साहित्य व्यक्तीला 'माणूस' म्हणून घडविणाऱ्या मूल्यांची आठवण करून देते. संत साहित्याचाआधुनिक वापर केवळ धार्मिक पठणापुरता मर्यादित न ठेवता मूल्यशिक्षण, सामाजिक प्रबोधन, साहित्य-अभ्यास आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यांच्याशी जोडता येतो.शिक्षण क्षेत्रात संत साहित्याचा वापर विद्यार्थ्यांमध्ये समता, सहकार्य, करुणा, जबाबदारी, सत्यनिष्ठा आणि सामाजिक संवेदनशीलता निर्माण करण्यासाठी करता येऊ शकतो. आधुनिक संशोधनातही संत साहित्याच्या सामाजिक उपदेशात्मक आणि मूल्यशिक्षणात्मक पैलूंवर भर दिला जात आहे.संत साहित्य आणि समकालीन सामाजिक प्रश्नआज जातीय भेदभाव, सामाजिक विषमता, स्त्री-पुरुष असमानता, पर्यावरणीय संकट, वृद्धत्व, मानसिक ताण, उपभोगवाद आणि नैतिक अधःपतन यांसारखे प्रश्न समाजासमोर आहेत. संत साहित्य या प्रत्येक प्रश्नाचे आधुनिक अर्थाने थेट उत्तर देत नाही, मात्र त्यामागील मानवी मूल्यांचा विचार करण्याची दिशा देते:समता' सामाजिक भेदभावाच्या प्रश्नाकडे पाहण्याची दृष्टी देते. 'परोपकार' सामाजिक जबाबदारीची जाणीव करून देतो. 'संयम' उपभोगवादावर विचार करण्यास प्रवृत्त करतो. 'करुणा' दुर्बल आणि वंचित घटकांकडे संवेदनशीलतेने पाहण्याची प्रेरणा देते. अशा प्रकारे संत साहित्याचे मूल्यविचार आधुनिक समस्यांच्या नैतिक संदर्भांचा विचार करण्यासाठी उपयोगी ठरतात.संत साहित्याचा अभ्यास करताना त्याला केवळ धार्मिक किंवा भक्तिपर चौकटीत बंदिस्त करणे योग्य ठरणार नाही. त्यातीलसामाजिक,भाषिक, सांस्कृतिक, नैतिक आणि मानवतावादी आशयाचा चिकित्सक अभ्यास आवश्यक आहे. संत साहित्याच्या आधुनिक पुनर्वाचनातून त्यातील कालातीत मूल्ये आणि विशिष्ट ऐतिहासिक संदर्भ यांच्यातील फरक समजून घेता येतो.

संत साहित्यावर दीर्घकाळापासून विविध अंगांनी संशोधन झाले आहे. मराठी विश्वकोशातही संत साहित्याच्या अभ्यासाची व्यापक परंपरा आणि ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आदींच्या साहित्यावरील विविध अभ्यासांची नोंद आढळते. त्यामुळे भविष्यात संत साहित्याचे

निष्कर्ष

संत साहित्य ही मराठी साहित्याची केवळ भक्तिपर परंपरा नसून ती मूल्यनिर्मितीची समृद्ध परंपरा आहे. मानवतासमता, बंधुता, करुणा, सत्य, सदाचार, परोपकार, श्रमप्रतिष्ठा आणि सहिष्णुता ही संत साहित्याची मूलभूत मूल्ये आहेत. संतांनी अध्यात्माला लोकभाषेशी आणि लोकजीवनाशी जोडले. त्यामुळे त्यांचे साहित्य सामान्य माणसाच्या जीवनाचा भाग बनले.

आजच्या वेगवान, तंत्रज्ञानप्रधान आणि स्पर्धात्मक जीवनात भौतिक प्रगतीबरोबर मानवी मूल्यांचे संवर्धन करणेगरजेचे आहे. या संदर्भात संत साहित्याचे महत्त्व नव्याने अधोरेखित होते. संत साहित्याचा अंधानुकरणात्मक नव्हे तर चिकित्सक आणि समकालीन

दृष्टिकोनातून अभ्यास केला पाहिजे. शिक्षण, समाजप्रबोधन आणि सांस्कृतिक जीवनामध्ये संत साहित्याच्या मूल्यांचा सर्जनशील वापर केला तर अधिक संवेदनशील, समताधिष्ठित आणि मानवतावादी समाजनिर्मितीस हातभार लागू शकतो.